

Можна канстатаваць, што на сучасным этапе газета «Звязда» з’яўляецца своеасаблівай апрабацыйнай пляцоўкай для ўвядзення і адаптацыі англіцызмаў у беларускай мове. Аналіз гэтых публікацый сведчыць аб паскораным працэсе змен у лексічным складзе сучаснай беларускай літаратурнай мовы за кошт шырокага выкарыстання іншамоўных запазычанняў, найперш з англійскай мовы.

1. Булыка А. М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст. Мінск, 1980.
2. Булыка А. М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2 т. Мінск, 1999.
3. Жаўняровіч П. «Звязда» як эксперыментальная пляцоўка развіцця беларускай мовы // Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 90-годдзю газеты «Звязда» і 80-годдзю газеты «Советская Белоруссия». Мінск, 2007. С. 34–38.
4. Піскуноў Ф. А. Вялікі слоўнік беларускай мовы: арфаграфія, акцэнтацыя, парадыгматыка. Мінск, 2012.
5. Сорокин С. Ю. Развитие словарного состава русского литературного языка. 30-е, 90-е годы XIX века. М.–Л., 1965.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1996.
7. Oxford Compact English Dictionary. Oxford University Press, 2001.

І. І. Савіцкая,

*кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры сучаснай беларускай мовы БДУ*

Беларускі і ўкраінскі агульнанацыянальныя слоўнікі

Адной з крыніц вывучэння і адначасова сродкам кадыфікацыі нацыянальнай літаратурнай мовы з’яўляецца нацыянальная лексікаграфія ў яе ранні слоўнікавы перыяд, які звычайна вызначаецца выданнем значнага паводле колькаснага адбору і ролі ў станаўленні моўнай сістэмы лексікаграфічнай працы – слоўніка нацыянальнай мовы, што выконвае функцыю выразніка нацыянальнай самасвядомасці носьбітаў мовы.

Супастаўленне культурна-гістарычнай спецыфікі ўсходнеславянскай лексікаграфіі перыяду станаўлення нацыі ўяўляецца актуальным для этналагічнай тэорыі, а таксама пры даследаванні гістарычнай лексікаграфіі ўсходнеславянскіх, у прыватнасці, беларускай і ўкраінскай, моў. Падобная праблематыка даследавалася вядучымі ўсходнеславянскімі лексікографамі і гісторыкамі лексікаграфіі – Т. Кульчыцкай [4], Г. Плотнікавай [5], П. Гарэцкім [2], М. Гуліцкім [3] і інш. Мэтай артыкула з’яўляецца аналіз пазамоўных і ўнутрымоўных фактараў, што ўплываюць на фарміраванне і ролю нацыянальнай лексікаграфіі ў канкрэтны гістарычны перыяд. Вынікі даследавання закрануць як вышэйназваныя фактары, так і сістэматызацыю нацыянальна-культурнага складніка ў нацыянальных слоўніках дзвюх усходнеславянскіх моў.

Станаўленне нацыянальнай мовы немагчымае без выпрацоўкі адзіных моўных нормаў. Гэты працэс мае як агульныя для розных нацый рысы (функцыянаванне кадыфікаваных нормаў у ролі культурна-сацыяльнага маркера, вы-

барачны характар кадыфікацыі, скарачэнне разрыву паміж кадыфікаванай нормай і узусам, паглыбленне стылістычнай варыятыўнасці нормаў [1, с. 25]), так і адрозненні, абумоўленыя філасофіяй і стылем эпохі, у якую адбываўся працэс утварэння нацыі, спецыфікай сацыяльнай структуры грамадства гэтай нацыі, своеасаблівасцю сістэмы адукацыі на розных этапах гістарычнага развіцця [1, с. 26], іншымі словамі, асаблівасцямі гісторыка-культурнага працэсу ў краіне.

Украінская мова прайшла дзве стадыі развіцця: стараўкраінская мова (XIV – сярэдзіна XVIII стст.) і сучасная ўкраінская мова (з канца XVIII ст.). Сучасная беларуская мова як вышэйшая форма нацыянальнай мовы пачала складвацца пазней – у XIX ст. – з прычыны пэўных сацыяльных і гістарычных фактараў. Гэтыя фактары абумовілі розныя храналагічныя межы і колькасныя паказчыкі ўкраінскага і беларускага нацыянальных слоўнікаў.

У гэтым аспекце разглядаюцца «Словарь белорусского наречия» І. І. Насовіча (1870) і «Словарь української мови» Б. Д. Грынчэнкі (1907–1909). Рэстр гэтых лексікаграфічных крыніц быў складзены на, адпаведна, беларускай і ўкраінскай мовах, а слоўнікавыя артыкулы былі перакладзены на рускую мову. Украінскі слоўнік укладаўся супрацоўнікамі часопіса «Киевская старина», а беларускі слоўнік быў запланаваны Імператарскай Акадэміяй навук у якасці другой часткі «Опыта словаря областных наречий». Абодва слоўнікі ўдзельнічалі ў конкурсах Акадэміі навук і былі адзначаны прэміямі: слоўнік Б. Грынчэнкі – другой прэміяй М. Кастамарава, беларускі слоўнік – палавіннай Дзямідаўскай прэміяй.

«Словарь української мови» Б. Д. Грынчэнкі (1–4 тт., 1907–1909 гг., каля 70 тысяч слоў) можна лічыць адным з найбольш аўтарытэтных украінскіх нацыянальных слоўнікаў. Гэта быў першы фундаментальны слоўнік украінскай мовы, матэрыял для якога збіраўся на працягу многіх год рэдакцыяй часопіса «Киевская старина» і рэдагаваўся Б. Грынчэнкам. Лексічны фонд украінскай мовы прызначаўся як перакладны слоўнік для расіян. На яго ўпарадкаванне аўтар аддаў каля трох гадоў, дапоўніўшы слоўнік сваімі напрацоўкамі. Як і ў «Слоўніку беларускай мовы» І. І. Насовіча, украінскія словы тлумачыліся паруску (гэта былі часы, калі афіцыйна ўкраінскае слова, як і беларускае, было забаронена ў Расійскай імперыі), і ўкраінская нацыянальная інтэлігенцыя вышуквала любыя спосабы для абыходу ўрадавых абмежаванняў. Слоўнік ахоплівае лексіку ўкраінскай мовы перыяду канца XVIII ст. (ад І. Катлярэўскага) да 1870 г., зрэдку трапляюцца лексемы з твораў украінскіх пісьменнікаў да 90-х гг. XIX ст. Для рэстравай часткі і ілюстрацыі яе ўжывання слоўнік выкарыстоўвае таксама зборнікі народнай творчасці М. Максімовіча, А. Мятлінскага і іншыя лексікаграфічныя напрацоўкі таго часу (напрыклад, «Опыт русско-украинского словаря» М. Леўчанкі, 1874 г. і інш.). Да ўкраінскага рэстру падаюцца рускія словы-адпаведнікі (адно ці некалькі) або апісальнае тлумачэнне паруску. Пры ўкраінскіх рэстравых батанічных і заалагічных назвах указваюцца лацінскія адпаведнікі: *білогривець* 1) *Конь с белой гривой*. 2) *Птица Turdus torquatus, дрозд ошейниковый*. Вх. Пч. II. 15 [Початкі до уложения номенклатуры і термінологіі природописной, народної. Написав Иван Верхратсь-

кий. I і II. Л. 1864, 1869]; *дзюндзя Раст. Vulva mauritiana*. ЗЮЗО [Записки Юго-Западного отдела Русского Географического Общества. 1874–1875]. I. 128.

Пры шматлікіх лексемах слоўнік падае прыклады ўжывання пэўнага слова ў літаратурнай мове або ў жывым народным маўленні: **ведрик** *Встречено в детской щедровке: Щедрик-ведрик! дайте вареник! Чуб[инский] III. 477.* Акрамя таго, Б. Грынчэнка прытрымліваецца (праўда, не зусім паслядоўна) прынцыпу дакументацыі прадстаўленых слоў, г. зн. пры ілюстрацыях з літаратурных крыніц указвае аўтара, старонку з твора або мясцовасць, у якой слова было запісана з жывога маўлення: **ведрик** *Встречено в детской щедровке: Щедрик-ведрик! дайте вареник! Чуб[инский] III. 477.* У той жа час слоўнік Б. Грынчэнкі не падае пры ўкраінскіх словах іх стылістычнай характарыстыкі. Да таго ж, амаль трэцюю частку пададзеных рээстравых лексем складаюць вузкамясцовыя дыялектызмы, якія нельга лічыць складнікамі літаратурнай мовы. Тым не менш, слоўнік Б. Грынчэнкі заклаў фундамент тэорыі ўкраінскай лексікаграфіі і з’явіўся значным крокам у яе развіцці.

Адносна беларускай нацыянальнай лексікаграфіі неабходна заўважыць, што як у першай, так і ў другой палове XIX ст. у поглядах на беларускую мову не было адзінай думкі: яе лічылі і самастойнай славянскай мовай (С. Б. Ліндэ, М. Максімовіч), і разглядалі яе ў якасці дыялекту або рускай, або польскай моў (І. Сразнеўскі, А. Сабалеўскі). Праца экспедыцыі 1860-х гг. Геаграфічнага Таварыства ў т. зв. «западнарусскаму крае», якая павінна была апісаць «племянныя і побытавыя адрозненні народнасцей заходняга краю, іх колькасныя адносіны, размеркаванне паводле веравызнанняў і ступеней культуры, нарэшце гаспадарчы побыт і ступень матэрыяльнага дабрабыту» [6, с. 213], таксама не спрыяла канчатковаму сцвярджэнню самастойнасці беларускай мовы і ўвогуле беларускай культуры: «дзеячы 1860-х гадоў у заходнім краі так многа гаварылі пра “аб’яднанне”, “абрусенне” і да т. п., так настойвалі на пазбаўленні ад усяго мясцовага, якое нагадвала “польскі” ўплыў, так моцна лічылі польскім усё, што не было падобна да маскоўскага, што мясцовае жыццё стала хавацца ў шкарлупу, і вучоным даследчыкам (асабліва раней чужым краю) з цяжкасцю прыходзілася б вышукваць яго праявы, замест таго, каб бачыць яго адразу ўвачавідкі без канцылярскіх шырмаў» [6, с. 215]. Нягледзячы на гэта, праведзенае этнаграфічнае даследаванне Беларусі выявіла найбагацейшую старажытную спадчыну беларускага народа, якая патрабавала аналізу і лексікаграфічнай сістэматызацыі. Для беларускай мовы такім слоўнікам з’явіўся «Слоўнік беларускай мовы» І. І. Насовіча, запланаваны Імператарскай Акадэміяй навук у якасці другой часткі «Опыта словаря областных наречий», але выдадзены ў Санкт-Пецярбургу ў 1870 г. як самастойная праца пад назвай «Словарь белорусского наречия».

І. Насовічу было даручана скласці слоўнік, які сістэматызаваў бы лексіку жывой народнай мовы і быў бы адначасова крыніцай для лінгвістычных даследаванняў беларускай мовы і дапаможнікам пры чытанні старажытных помнікаў пісьменства. Абапіраючыся на ранейшыя слоўнікавыя распрацоўкі І. Грыгаровіча і С. Мікуцкага, І. Насовіч склаў самы аб’ёмісты паводле коль-

касці сабранага і лінгвістычна апрацаванага матэрыялу беларускі слоўнік XIX ст., які ахопліваў больш за 30 тысяч адзінак лексікі і фразеалогіі жывога беларускага маўлення сярэдзіны XIX ст. Маштабнасць слоўніка і навуковае апісанне яго рэестру вынікала са значнага аб'ёму скарыстаных крыніц: гэта былі ўласныя запісы І. І. Насовіча з жывой народнай мовы, а таксама матэрыялы з яго ж раней складзенага «Алфавітнага указателя старинных белорусских слов». Акрамя таго, многія словы былі са старабеларускіх пісьмовых помнікаў і нешматлікіх тагачасных фальклорных і этнаграфічных выданняў. Шырока выкарыстоўвалася лексіка друкаваных крыніц – актаў, грамат, фальклорных зборнікаў, перыядычных выданняў таго часу. Значэнні слоў і словаспалучэнняў раскрываюцца аўтарскімі тлумачэннямі і цытатамі з дыялектнай або агульналітаратурнай мовы, ілюстрацыямі ў выглядзе прыказак, прымавак, загадак, радкоў з народных песень. Міфалагічныя ўяўленні беларусаў у слоўніку знашлі адлюстраванне, у прыватнасці, у рэестравых адзінках – найменнях міфічных істот, персанажаў народных казак і прымхаў: *вовколак, доброхот, домовик, клетник, ледащик*. Сярод рэестравых адзінак такога тыпу сустракаюцца словы, прэцэдэнтныя для беларускай этнічнай свядомасці, якія, аднак, выступаюць у якасці лексічных ці граматычных варыянтаў назваў хрысціянскіх свят: *Ганны, Змітро, Зьявенне* і інш. Для І. Насовіча было важна не толькі назваць звыклыя лексемы канфесійнага ўжытку, колькі перадаць іх этнаграфічную аўтэнтнасць.

Тлумачэнне лексічнага значэння слова з дадаваннем уласналінгвістычных, гістарычных, этнаграфічных звестак і лінгвакраіназнаўчага каментару адбывалася рознымі спосабамі:

1) указаннем на суб'екта, які найчасцей ужывае словы, паводле яго паходжання або сацыяльнага ці бытавога статусу: *апробація* – *одобрение, утверждение. (Слово употребляемое среднимъ и высшимъ классомъ народа;*

2) азначэннем (не заўсёды дакладна) этымалогіі слова з указаннем мовы-донара: *могоричь* (*Лит. Magariczy – попойка после торга*). 1) *Барышь*. 2) *Угощение, попойка при мене, продаже или какихъ либо другихъ сделкахъ; цалёвка* – (*отъ Нем. Zoll – дюймъ*). *Дюймовая въ толщину тесница, употребляемая для обшивки деревяннаго строения;*

3) указаннем на арэал распаўсюджання слова: *нудосный* – (*въ Гродненской и Минской губерняхъ*). 1) *Грустный*. 2) *Досадный, досадительный, наводящий тоску; нудотный* – (*въ Могил. и Витеб. губ.*) *Тоже, что Нудосный въ обоихъ знач.;*

4) этналінгвістычным і краязнаўчым аналізам моўнай адзінкі: *сакрам-энт* – *Тело и кровь Господа нашего Иисуса Христа. Слово заимствованное отъ Поляковъ и употребляемое только въ бывшихъ униатскихъ приходахъ.*

На жаль, сярод усёй разнастайнасці назваў плямёнаў і народнасцей Расійскай імперыі беларусы з дастаткова запознена вызначалі сябе як нацыю, як самабытнае славянскае племя з непаўторным гістарычным шляхам і ўнікальнай культурай. І тым больш значнай уяўляецца праца І. І. Насовіча, якая нарэшце пачала адлюстроўваць пачатак нацыянальнай самасвядомасці беларусаў.

Нельга не адзначыць розніцу ў колькасных і якасных паказчыках нацыянальных усходнеславянскіх слоўнікаў, а таксама ў тэрмінах іх укладання і выдання. «Словарь української мови» Б. Д. Грынчэнкі больш прадстаўнічы ў параўнанні з беларускім слоўнікам і па рэстравай колькасці, і па прынцыпах ахопу лексікі (4 тамы, каля 70 тысяч слоў). «Слоўнік беларускай мовы» І. І. Насовіча (каля 30 тысяч слоў) хаця храналагічна быў выдадзены раней за ўкраінскі, аднак ахоплівае ў асноўным беларускую дыялектную лексіку таго часу і з'яўляецца малаколькасным у параўнанні з украінскім.

На наш погляд, такая храналагічная і колькасная «разбежка» нацыянальных лексікаграфічных крыніц абумоўліваецца рознымі мэтамі складальнікаў слоўнікаў. Слоўнік Б. Грынчэнкі аказаў каласальны ўплыў на працэс нармалізацыі ўкраінскай літаратурнай мовы ў некалькіх аспектах. Па-першае, па словах самога складальніка, слоўнік з'явіўся «першай ступенню на шляху стварэння *навуковага ўкраінскага слоўніка*» [цыт. па: 7, с. 270] з прычыны наяўнасці ў яго рэстры значнага тэрміналагічнага складніка. Па-другое, змяшчэнне ў адной крыніцы ў якасці рэстравай як усходне-, так і заходнеўкраінскай дыялектнай лексікі спрыяла аб'яднанню агульнаўкраінскіх лексічных сродкаў. Гэта было актуальна на той час для ўкраінскіх грамадскіх колаў, паколькі культурная сталіца перамясцілася ў канцы XIX – пачатку XX ст. з Кіева ў Львоў. Таму слоўнік Б. Грынчэнкі адлюстравваў тэндэнцыю пазбаўлення «галіччыны» і змясціў у асноўным лексіку паўднёва-ўсходняй часткі Украіны. Таксама мінімальнай была колькасць лексем з паўночнай Украіны з мэтай пазбегнуць беларусізмаў. Так у слоўніку выявілася памкненне акрэсліць культурны і моўны цэнтр краіны, а таксама сацыяльна-палітычную накіраванасць грамадства.

Па-трэцяе, над «Словарем української мови» працаваў цэлы калектыў – рэдакцыя «Киевской старины», – і нават ва ўмовах забароны ўкраінскай мовы (падобна да беларускай сітуацыі) да рэстру слоўніка прыцягваліся цытаты з твораў украінскага пісьменства канца XVIII – XIX стст. і рознагаліновая тэрміналогія, чаго не назіраецца ў слоўніку І. І. Насовіча. Яднае ж украінскі і беларускі слоўнікі іх дыялектная аснова і адлюстраванне праяў побытавай і духоўнай народнай культуры.

Слоўнік жа І. І. Насовіча быў распачаты як «Опыт словаря *областных наречий*» (тут і далей курсіў наш – *І. С.*), але ў працэсе складання пераўтварыўся ў «Словарь *белорусского наречия*». І. Насовіч, змясціўшы назвы міфалагічных і этнаграфічных рэалій у слоўніку, які выдаваўся як строга навуковая праца, такім чынам здзейсніў гістарычна наспелую задачу: «узаконіў» фальклорную і духоўную аўтэнтычнасць беларусаў сярод народнасцяў Расійскай імперыі. З прычыны запозненасці складання беларускай нацыянальнай мовы немагчыма было адлюстраванне разгалінаваную беларускую стылістычную сістэму. Аднак абагульненне ў адной крыніцы найбагацейшых лексічных рэсурсаў т. зв. «наречия» дало І. Насовічу магчымасць выявіць наяўнасць на славянскім моўным ландшафце самастойнай славянскай *мовы*, а выкарыстанне стылістычных памет да пэўных лексем – падкрэсліць фарміраванне нацыянальнай лексічнай самабытнасці гэтай мовы пры ўжыванні ў розных моўных сітуацыях.

1. Германова Н. Н. Кодификация языковых норм: национально-культурные особенности (постановка проблемы) // Ежегодные международные чтения памяти кн. Н. С. Трубецкого–2000 (Москва, 17–18 апреля 2000 г.) / Под ред. В. Н. Базылева и В. П. Нерознака. М., 2000. С. 25–26.
2. Горецкий П. И. История украинської лексикографії. Київ, 1963.
3. Гуліцкі М. Ф. Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі (XIX – пачатак XX ст.). Мінск, 1978.
4. Кульчицька Т. Ю. Українська лексикографія XIII–XX ст. Львів, 1999.
5. Плотникова А. А. Словари и народная культура: Очерки славянской лексикографии. М., 2000.
6. Пыпин А. Н. История русской этнографии. Т. 4: Белоруссия и Сибирь. Мінск, 2005.
7. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ, 2002.

М. І. Свістунова,
кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы БДУ

Спецыяльная лексіка ІТ-сферы

Прыкладна ў 1990-ыя гады спецыяльная лексіка беларускай мовы ўзбагацілася ў сувязі з фарміраваннем і развіццём інфарматыкі, праграмавання і вылічальнай тэхнікі. З'яўленне новага віду спецыяльнай лексікі было абумоўлена найперш неабходнасцю стварэння беларускай тэрміналогіі гэтай галіны, а таксама імклівым пашырэннем у свеце ўсё больш дасканалай і даступнай вылічальнай тэхнікі, якая паступова пранікла ва ўсе сферы дзейнасці чалавека. Распачатае падчас «другой хвалі» беларусізацыі станаўленне і развіццё тэрміналогіі па інфарматыцы, вылічальнай тэхніцы і іншых сумежных напрамках неўзабаве моцна затармазілася, як і функцыянаванне беларускай нацыянальнай тэрміналогіі ў цэлым. І нягледзячы на тое, што апошняя ўяўляе сабой складаную, разгалінаваную і добра распрацаваную амаль ва ўсіх сферах і напрамках сістэму, здольную забяспечваць маўленчыя патрэбы спецыялістаў, на жаль, у сучаснасці запатрабавана яна ў асноўным у гуманітарным асяроддзі.

Далей гаворка не будзе весціся пра складанасці выкарыстання беларускамоўнай тэрміналогіі ці, больш шырока, спецыяльнай лексікі, звязанай з інфарматыкай, праграмаваннем і вылічальнай тэхнікай, на што ўплываюць, найперш, экстралінгвістычныя фактары. Не будзе весціся гаворка і пра лінгвістычныя асаблівасці гэтага віду спецыяльнай лексікі. Адзначым толькі, што адпаведная навуковая літаратура ў айчынным мовазнаўстве, безумоўна, прадстаўлена. Наколькі нам вядома, існуе шэраг асобных артыкулаў, аднак сістэмных даследаванняў гэтага віду спецыяльнай лексікі пакуль няма. Пра актуальнасць гэтых даследаванняў і іх неабходнасць можа сведчыць, як нам здаецца, такі паказальны факт: у зборніку навуковых артыкулаў «Надзённыя праблемы лексікалогіі і анамастыкі славянскіх моў» сярод іншых знаходзяцца артыкулы трох даследчыкаў з Беларусі, Расіі і Польшчы, прысвечаныя вывучэнню мовы бло-